

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING “MUBAYYAN” ASARIDAGI AQIDAVIY MASALALAR BAYONI

Ramazonov Shaxzod Muhammad o‘g‘li

Buxoro davlat universiteti

Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22880207>

Annotatsiya. Ushbu maqola Zahiriddin Muhammad Boburning hijriy 928 (milodiy 1521–1522) yilda yaratilgan, islom e’tiqodi asoslari va hanafiy fiqhiga bag‘ishlangan “Mubayyan” nazmiy asaridagi aqidaviy masalalar bayonini tadqiq etishga bag‘ishlangan. Asarning nashr etilgan matni va nasriy bayoni asosida uning birinchi kitobi – “E’tiqodiyya”ning tarkibi tavsiflangan, iymonning ta’rifi va taklif shartlari, iymonning olti rukni, Alloh taoloning sifatleri, farishtalar, ilohiy kitoblar va nubuvvat, me’roj, sahobalar va xulafoi roshidin maqomi, podshohga itoat, to’rt mazhab imomlari hamda oxiratga oid masalalarning talqini tahlil qilingan. Bobur qarashlarining “Al-Fiqh al-akbar” va “Al-Aqoid an-Nasafiya”da mustahkamlangan hanafiy-moturidiy aqidasi muvofiqligi ko‘rsatilgan, matndagi urg‘ularni belgilagan tarixiy sharoit hamda murakkab ilohiyot mazmunini keng kitobxonga yetkazishda qo‘llangan badiiy vositalar yoritilgan. Asarni matnshunoslik nuqtai nazaridan keyingi o‘rganish vazifalari belgilangan.

Kalit so‘zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, “Mubayyan”, “E’tiqodiyya”, aqida, iymon, hanafiy-moturidiy aqidasi, Alloh sifatleri, nubuvvat, oxirat, ta’limiy masnaviy, matnshunoslik.

THE EXPOSITION OF CREEDAL (AQIDA) ISSUES IN ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR’S “MUBAYYAN”

Annotation. This article analyzes the exposition of creedal (aqida) issues in “Mubayyan”, the versified Turkic treatise on the foundations of Islamic faith and Hanafi law composed by Zahiriddin Muhammad Babur in 928 AH (1521–1522). On the basis of the published text of the work and its prose exposition, the composition of its first book, “E’tiqodiyya”, is described, and the poet’s treatment of the definition of faith and the conditions of religious obligation, the six articles of belief, the divine attributes, the angels, the revealed books and prophethood, the Mi’raj, the status of the Companions and the rightly guided caliphs, obedience to the ruler, the four Sunni imams and eschatological matters is examined. The correspondence of Babur’s positions with the Hanafi-Maturidi creed as reflected in “al-Fiqh al-akbar” and “al-Aqa’id al-Nasafiya” is demonstrated, the historical context that shaped the emphases of the text is considered, and the poetic means by which theological content is made accessible to a wide readership are characterized. Tasks for further textological study of the work are identified.

Keywords: Zahiriddin Muhammad Babur, “Mubayyan”, “E’tiqodiyya”, aqida, faith, Hanafi-Maturidi creed, divine attributes, prophethood, eschatology, didactic masnavi, textology.

KIRISH

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) Hindistonda boburiylar davlatiga asos solgan hukmdor bo‘lish bilan birga “Boburnoma”, turkiy va forsiy she’rlar devoni, “Mufasssal” nomi bilan ma’lum aruz risolasi, Xoja Ubaydulloh Ahrorning “Risolai Volidiyya” asarining nazmiy tarjimasi hamda din asoslariga bag‘ishlangan “Mubayyan” asarining muallifidir. “Boburnoma” azaldan jahon ilm-fanining tadqiqot obyekti bo‘lib kelgan va yigirmadan ortiq tilga tarjima qilingan bo‘lsa-da, “Mubayyan” uzoq vaqt tadqiqotlar chetida qoldi.

Diniy mazmuni sababli asar sovet davrida ilmiy muomaladan deyarli chiqarib tashlandi va faqat mustaqillik yillarida izohlar bilan nashr etildi.

“Mubayyan” hijriy 928 (milodiy 1521–1522) yilda, Boburning Kobul davrida, Hindistonga yurishlar yillarida yaratilgan. Asar haqidagi ilk tashqi guvohlik XVI asr tazkiranavisi Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkiri ahbob” asariga mansub bo‘lib, unda Bobur fiqh masalalarini “Mubayyan” nomli alohida risolada bayon etgani qayd qilinadi [1, B. 51–53]. Asar nomini Bobur uning xotimasida o‘zi izohlaydi:

*Chun bayon ettim anda shar’iyot,
Ne ajab gar dedim “Mubayyin” ot. [2]*

Arab tilidagi “mubayyan” (ism maf’ul: “bayon qilingan, ravshanlashtirilgan”) va “mubayyin” (ism fo’il: “bayon qiluvchi, ravshanlashtiruvchi”) shakllari manbalarda asar nomining “Mubayyin”, “Mubin”, “Fihi Boburiy” kabi variantlarda uchrashini izohlaydi. Asarga Boburning zamondoshi Shayx Zayniddin al-Hanafiy al-Xavofiy forsiy tilda sharh yozgan bo‘lib, besh asrga yaqin vaqt davomida u “Mubayyan”ga yozilgan yagona sharh bo‘lib qolgan [3].

“Mubayyan” islomning besh farziga – imon, namoz, zakot, ro‘za va hajga muvofiq besh kitobdan iborat [4; 2]. Uning birinchi kitobi – “E’tiqodiyya” (M. Kenjabek nashrida “Iymone’tiqod kitobi”) ibodat hukmlariga emas, balki e’tiqod asoslariga bag‘ishlangan bo‘lib, amaliy farzlar haqidagi kitoblar uchun ilohiyot poydevorini yaratadi. Biroq mavjud tadqiqotlarda asar asosan fiqh qo‘llanmasi yoki adabiy yodgorlik sifatida ko‘rib chiqilgan, uning aqidaviy mazmuni esa tizim sifatida – manbalari, mazhabiy mansubligi, ichki mantiqi va tarixiy urg‘ulari bilan – alohida tahlil qilinmagan. O‘zbekistonda moturidiya merosiga qiziqishning ortishi, xususan, 2020-yilda Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazining tashkil etilishi bu masalani yanada dolzarb qiladi, chunki “Mubayyan” Samarqand kalom maktabi aqidasi yirik ijodkor tomonidan turkiy nazmda bayon qilingan kamyob asarlardan biridir.

Mazkur maqolaning maqsadi – “Mubayyan”da bayon etilgan aqidaviy masalalarni aniqlash va tahlil qilish, ularning hanafiy-moturidiy an‘anasiga muvofiqligini belgilash, bayon qilishning badiiy vositalarini tavsiflash hamda asarni matnshunoslik nuqtai nazaridan keyingi o‘rganish vazifalarini asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Nisoriy tazkirasidan tashqari, “Mubayyan” boburiylar davri tarixchilariga ham ma’lum bo‘lgan: A. Ibrohimov Abulfazl va Badauniyga tayanib, uni Komron Mirzoga ta’lim berish maqsadida yozilgan, ikki ming misra atrofidagi turkiy she’riy kitob sifatida tavsiflaydi [2].

Bobur “Boburnoma”da asarni o‘zi tilga oladi: hijriy 932-yil voqealari bayonida u “Mubayyan”ni nazm qilgan chog‘ida hajviy she’r aytmaslikka ahd qilganini eslaydi, kasalligining qaytalanishini shu ahdni buzganiga yo‘yadi va uni yangilaydi [5; 6]. “Boburnoma”ning ingliz tiliga tarjimoni A.S. Beverij Boburning bu yillardagi shariat bilan bog‘liq ijodiy mashg‘ulotlarini uning qat’iy diniy amallarga qaytishi belgisi deb baholagan [6, p. xxxii], S. Deyl esa “Mubayyan”ni Bobur dunyoqarashida hanafiy huquqining salmog‘ini ko‘rsatuvchi dalil sifatida talqin qiladi [7].

O‘zbek adabiyotshunosligida B. Valixo‘jayev va R. Vohidov asarni faqat Komron Mirzoga bag‘ishlangan deb hisoblashga e’tiroz bildirib, kitob yozilishi sababiga bag‘ishlangan qismda Humoyun va Komronning ikkalasi ham tilga olinishini ko‘rsatganlar; R. Vohidov kalimai tayyiba va Alloh sifatlarining she’riy sharhiga ham e’tibor qaratgan [2]. D. Rajabova “E’tiqodiyya” mustaqil masnaviy belgilariga ega ekanini va ayni paytda butun asarning “kengaytirilgan rejanomasi” vazifasini bajarishini ko‘rsatib, uni Alisher Navoiyning “Siroj ul-

muslimin” asari bilan qiyoslagan [2, B. 72–102]. M. Kenjabek asar matnini nasriy bayon va sharhlar bilan nashrga tayyorlagan [4], uni Bobur “Kulliyot”ining ikkinchi jildiga kiritgan [3] hamda asardagi fihiy hukmlar asosan “Hidoya” va “Muxtasari viqoya” kabi hanafiy manbalariga muvofiq ekanini ko’rsatgan [8]. Aqidaviy mazmunni talqin qilishda Abu Hanifaga nisbat beriladigan “Al-Fiqh al-akbar” [9], Najmiddin Umar an-Nasafiyning Sa’duddin at-Taftazoniy sharhi bilan “Al-Aqoid an-Nasafiya” asari [10] hamda U. Rudolfning moturidiya ilohiyoti shakllanishiga oid tadqiqoti [11] asos qilib olindi.

Tadqiqotda nashr etilgan matn va uning nasriy bayonini matnshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilish metodi, “E’tiqodiyya”ni yaxlit tizim sifatida ko’rib chiqish uchun struktur-kompozitsion tahlil, Bobur ifodalarini “Al-Fiqh al-akbar” va “Al-Aqoid an-Nasafiya” bilan solishtirish uchun qiyosiy-tipologik metod, tarixiy-kontekstual metod hamda badiiy vositalarni o’rganish uchun filologik-germenevtik tahlil qo’llanildi. Baytlar M. Kenjabek nashri [4] va D. Rajabova monografiyasi [2] asosida hozirgi o’zbek lotin yozuvida keltirildi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijasida “Mubayyan”dagi aqidaviy masalalarning o’zaro bog’liq sakkiz guruhi aniqlandi va ular quyidagicha tasniflandi.

Birinchi guruh – e’tiqod kitobining tarkibi. D. Rajabovaning ma’lumotiga ko’ra, “E’tiqodiyya” 34 bobga taqsimlangan 566 misradan iborat [2]. U to’qqiz baytlik hamd, olti baytlik na’t va shoirning farzandlariga murojaati aks etgan “Kitob nazmining sababi” bilan ochiladi; so’ng besh farzning sanog’i, iymonning olti rukni zikri, har bir ruknning sharhi, “ishorat” so’zi bilan boshlanuvchi boblar turkumi – me’roj, xulafoi roshidin, to’rt imom, qiyomat mavqiflari va sirot haqida – hamda iymonning natijasi va foydasi haqidagi bob keladi. Hamd, na’t va yozilish sababi faqat shu kitobda mavjud, keyingi kitoblar esa qisqa bog’lovchi baytlar bilan boshlanadi (“Bobur emdi degil ikkinchi farz...”); demak, “E’tiqodiyya” butun asarning muqaddimasi vazifasini bajaradi. Kitob xotimasida iymon qolgan to’rt rukndan ajratiladi:

Qolgan u to’rt farzi shar’iyya,

Amaliyya deyildi far’iyya. [2]

Shu tariqa asar tuzilishi diniy ilmning klassik tarzda “usul” (e’tiqod) va “furu” (amaliy fiqh)ga bo’linishini aks ettiradi hamda iymonni barcha amallarning poydevori sifatida belgilaydi.

Ikkinchi guruh – iymonning ta’rifi va taklif shartlari. Taklif egasi – balog’atga yetgan va aqli raso inson (“Kimki avval bo’lsa bolig’u oqil, / Anga besh farzdur, muni bilgil”), farz amallarning ilmini o’rganish esa har bir kishiga “qarzdek” lozim bo’lgan farzdir (“Ilmi farz elga misli qarzdurur, / Talabi barcha elga farzdurur”) [4]. Iymon birinchi farz deb ataladi va ixcham formulada ta’riflanadi:

Bobur, avvalg’i farz qil ta’rif,

Kim bor insonga avval ul taklif.

[...]

Mu’manun bihqakim bo’lur tahqiq,

Qilg’ay iqror til, ko’ngul tasdiq. [2]

“Qilg’ay iqror til, ko’ngul tasdiq” ifodasi iymonning qalb bilan tasdiq va til bilan iqror (*tasdiq bil-qalb, iqror bil-lison*) sifatidagi hanafiy-moturidiy ta’rifini aynan aks ettiradi; bu ta’rif “Al-Fiqh al-akbar”da ham, Nasafiy aqidasi ham mavjud [9; 10]. Amallar ta’rifga kiritilmagan: ular keyingi kitoblarda amaliy farzlar sifatida ko’rib chiqiladi.

Uchinchi guruh – iymonning olti rukni. Bobur ularni avval batafsil sanab, buni “mufasssal” deb ataydi, keyin har birini alohida sharhlaydi va shu orqali iymoni mujmal va iymoni mufasssal o‘rtasidagi an’anaviy farqqa amal qiladi:

*Avval iymon Xudog‘a kelturgil,
Shirk cherigin zamirdin surgil.
Dog‘i bilkim, malak erur mavjud,
Borchasi abd-u, Tengridur ma‘bud.
[...]
Yana bilgil Xudodin, ey hamdam,
Yaxshiliq bo‘lsa, gar yamonliq ham. [4]*

Allohga iymon “La ilaha illalloh, Muhammadur Rasululloh” kalimasining sharhi hamda Alloh sifatleri – hayot, ilm, irodat, qudrat, sam’ va basar, kalom – tavsifi orqali ochiladi [2].

Qudrat sifati eng ta’sirchan tarzda ifodalangan:

*Ko‘z yumub ochquncha qilur mavjud,
Ko‘z yumub ochquncha qilur nobud.
Har neki qilmaqta qudrati bastur,
Odat-u vosita kerakmastur. [2]*

So‘nggi bayt ilohiy fe‘l “odat”ga ham, “vosita”ga ham muhtoj emasligini ta’kidlaydi. Bu tabiiy sabablarning muntazam kechishi Allohni cheklovchi mustaqil kuch emas, balki Uning yaratishdagi odati ekanligi haqidagi kalom ta’limotiga mos keladi [10; 11]. Qazo va qadar “Al-Fiqh al-akbar”dagi kabi – yaxshilik ham, yomonlik ham Alloh dandir, degan shaklda ifodalanadi [9] va bandalik motivi bilan to‘ldiriladi: “Bandaliqdur, buyursa, ne chora? / Lutf agar qilsa, so‘rsa, ne chora?” [4].

To‘rtinchi guruh – farishtalar. Bobur ularning mavjudligini tasdiqlaydi va ularni ilohiylashtirishni rad etadi: ular Allohning bandalari bo‘lib, kufr va ma’siyatni bilmaydilar, faqat Haq buyurganini bajaradilar (“Kufr ila ma’siyatni bilmaslar, / Haq buyurg‘ondin o‘zga qilmaslar”). To‘rt muqarrab farishta vazifalari bilan zikr qilinadi – Jabroil vahiy keltiradi, Isrofil sur chaladi, Mikoil rizq yetkazadi, Azroil jon oladi; so‘ng kiroman kotibin, rahmat va azob farishtalari va nihoyat qabrdagi so‘roqchilar – Munkar va Nakir tilga olinadi [4]. Shunday qilib, shoir farishtalar haqidagi rukn doirasida ahli sunna aqidalari haq deb biladigan qabr so‘rog‘i ta’limotini ham bayon etadi [9; 10].

Beshinchi guruh – ilohiy kitoblar va nubuvvat. Bobur Tavrot, Zabur, Injil va Furqonni zikr qilib, ularni Muso, Dovud, Iso va Muhammad alayhimussalom nomlari bilan bog‘laydi [2].

Payg‘ambar Allohning payg‘omi, amr va nahyini insonlarga yetkazuvchi zot sifatida ta’riflanadi; shoir fikricha, ular bo‘lmaganda odamlar kufr va zalolatda qolar edi. Ismat haqidagi ta’limot hanafiy ilohiyotiga xos aniqlikda ifodalangan:

*Bordurur jumlayi anbiyo ma‘sum,
Jurmu isyon alardadur ma‘dum.
Zillate topsa gar birisiga yo‘l,
Sahvu nisyon bila ekandur ul. [4]*

“Al-Fiqh al-akbar”da ham payg‘ambarlar katta va kichik gunohlardan pok ekani, biroq ulardan zallat (toyilish) sodir bo‘lishi mumkinligi qayd etiladi [9]; Bobur bunday toyilishlarni sahv va nisyon bilan izohlab, ismatni to‘liq ma’noda saqlab qoladi.

Oltinchi guruh – me’roj. Unga o‘n uch baytlik alohida bob bag‘ishlangan [2]. Shoir Payg‘ambar alayhissalomning Ummu Honiy uyidan Jabroil va Buroq hamrohligida Makkadan

Baytul Maqdisga, so'ng yetti osmonga ko'tarilishini, payg'ambarlar bilan uchrashuvini, jannat va do'zaxni ko'rishini hikoya qiladi [4] va o'quvchiga shunday nasihat qiladi:

*Shak bu ishta kechurma ko'nlungda,
Fikri fosid evurma ko'nlungda,
Borcha Tengri qoshida osondur,
Qudrat oldida aql hayrondur. [2]*

Bu o'rinda aql inkor etilmaydi, balki ilohiy qudratga bog'liq ishlarni o'lchashda o'jiz ekani e'tirof etiladi. "Al-Aqoid an-Nasafiya"da ham me'rojning uyg'oq holda va Payg'ambarning jismi bilan sodir bo'lgani haq deb tasdiqlanadi [10].

Yettinchi guruh – ilohiyot va siyosiy ta'limot chegarasidagi masalalar. Bobur Muhammad alayhissalom ummatini ummatlarning afzali, xulafoi roshidinni ular orasida aziz va muhtaram deb biladi, shayxayn – Abu Bakr va Umarni so'kuvchilarni qoralaydi hamda barcha ahli bayt va sahobalarni yaxshilik bilan yod etishga chaqiradi [4]. Hazrat Ali xalifaligidan keyingi nizolar talqini alohida e'tiborga loyiq:

*Chun xilofat Aliyg'a topti qaror,
Tushti ashob aro xilofi niqor.
[...]
Ul xilof erdi nohaqu botil,
Lek alarg'a tegurmagaysen til. [4]*

Shoir haq Ali tomonida bo'lganini aytadi, biroq sahobalar haqida yomon so'z aytishni man etadi va muxoliflarning ikkisi jannat bilan bashorat berilgan o'n sahobadan bo'lib, faqat xatoga yo'l qo'yganini qayd etadi [4] – bu Talha va Zubayrga aniq ishoradir. Mazkur qarash "Al-Fiqh al-akbar"da sahobalarni faqat yaxshilik bilan zikr qilish tamoyili sifatida ifodalangan ahli sunnaning tiyilish mavqeidir [9]. Shu guruhga podshohga itoat vojibligi ("Xalq aro kimki podshohdurur, / Toatin qilmasang gunohdurur") hamda to'rt imom haqidagi bob ham kiradi: unda Bobur Abu Hanifa, Shofi'iy, Molik va Ahmad ibn Hanbalni dinning haq peshvolari deb e'tirof etadi va o'z mazhabini ochiq bildiradi: "Tengridin bizga latifadurur, / Muqtadomiz Abu Hanifadurur" [8].

Sakkizinchi guruh – oxiratga oid masalalar: arosat (qiyomat mavqiflari), shafolat va sirot. Sirot tasviri kitobning eng ta'sirchan parchalaridan biridir:

*Inichka qildin, qilichdin itik,
Borchag'a lozim andin o'tmaklik.
[...]
Kimgakim bo'lsa za'flig' iymon,
O'tmagi andin o'lmag'ay oson. [4]*

Mo'min sirotidan chaqmoqdek o'tadi, boshqalar yel yoki qushdek, kimdir emaklab o'tadi, kimdir esa so'nggi qadamda yiqiladi [4]: aqidaviy qoida o'tishning yengilligi iymon quvvatiga bog'liq bo'lgan bosqichma-bosqich manzaraga aylanadi.

Kitob "Ishorat iymonning natijavu foydasig'a" bobi bilan yakunlanadi: bu dunyoda mo'min qullikdan, o'ldirilishdan va talon-tarojdan himoyalanaadi, oxiratda esa "Jovidoniy azob ila mehnat / Ko'rmas-u oqibat borur jannat" [2].

MUHOKAMA

Olingan natijalar tahlili bir qator muammoli masalalarni muhokama qilish imkonini beradi. Birinchidan, mazhabiy mansublik masalasi. Ko'rib chiqilgan barcha guruhlarda Bobur ifodalari "Al-Fiqh al-akbar" va "Al-Aqoid an-Nasafiya"da mustahkamlangan hanafiy-moturidiy

aqidasiga mos keladi. Eng o'ziga xos belgilar – iymonning qalb tasdiqi va til iqrori sifatida ta'riflanishi hamda amallarning iymon tarkibidan chiqarilishidir: ash'ariylik an'anasida iymon mohiyati odatda tasdiq bilan cheklanadi, ahli hadis esa amallarni iymonga kiritib, uning ziyoda va noqis bo'lishini qabul qiladi [10; 11]. Ikki qismli ta'rif va, eng avvalo, amaliy ruknlar ochiq "far'iyya" deb atalgan kitob tuzilishi asarni Movarounnahr hanafiy an'anasiga qat'iy bog'laydi.

Ikkinchidan, ayrim baytlarning o'qilishi. D. Rajabova iymon samarasi haqidagi so'nggi baytni mo'min do'zax azobini umuman ko'rmay, to'g'ri jannatga borishi ma'nosida izohlaydi [2]. Biroq "jovidoniy" (abadiy) sifati va "oqibat" (oxir-oqibat) so'zini diqqat bilan o'qish aniqroq ma'noni ko'rsatadi: mo'min abadiy azobga duchor bo'lmaydi va, garchi avval gunohlari uchun jazolansa ham, oxir-oqibat jannatga kiradi. Bu mo'taziliylar va xavorijlarning katta gunoh egasi abadiy do'zaxda qolishi haqidagi ta'limotiga qarshi ahli sunna aqidasidir [9; 10]. Shuningdek, sirot haqidagi parchadagi "za'flig' iymon" ifodasi iymon ziyoda ham, noqis ham bo'lmaydi degan hanafiy tezisiga zid emas, chunki bu tezis iymon mohiyatiga taalluqli bo'lib, Nasafiy aqidasi sharhlovchilari uning quvvat va yaqin jihatidan farqlanishini alohida muhokama qiladilar [10].

Uchinchidan, Alloh sifatleri ro'yxati. "E'tiqodiy"ning mavjud tavsiflarida hayot, ilm, irodat, qudrat, sam', basar va kalom sifatleri zikr qilinadi [2], ya'ni moturidiylar ham, ash'ariylar ham e'tirof etadigan sifatlar. Moturidiya maktabining o'ziga xos belgisi bo'lgan va Nasafiy aqidasi azaliy deb tasdiqlangan takvin sifati [10; 11] esa alohida ajratilmagan. Shoir bu nozik kalomiy masalani ta'limiy maqsadda chetlab o'tganmi, uni qudrat haqidagi baytlarda bilvosita ifodalaganmi yoki tegishli misralar ko'chirish jarayonida tushib qolganmi – buni faqat asarning barcha ma'lum nusxalarini qiyoslash orqali aniqlash mumkin. Bu tadqiqotdan kelib chiqadigan aniq matnshunoslik vazifalaridan biridir.

To'rtinchidan, tarixiy kontekst. Xulafoi roshidin haqidagi urg'uli misralar Bobur tarjimai holi fonida qo'shimcha ma'no kasb etadi: 1511–1512-yillarda u shia hukmdori Shoh Ismoil Safaviydan harbiy yordam olgan va bu ittifoq uning sunniy Movarounnahrda obro'siga qimmatga tushgan [6, p. xxxii; 7]. M. Kenjabek bu misralarda temuriylarning an'anaviy e'tiqodi ifodasini hamda Boburga qarshi aytilgan tuhmatlarga raddiyani ko'radi [8]. Shu bilan birga, sahobalar o'rtasidagi nizolarga nisbatan tiyilish va podshohga itoatga urg'u berilishi o'zi hukmdor bo'lgan muallifning aqidani jamiyat birligi asosi deb bilganini, "Boburnoma"dagi ahd haqidagi guvohlik esa asar uning shaxsiy diniy sadoqati ifodasi ham bo'lganini ko'rsatadi [5].

Beshinchidan, ta'limiy va badiiy jihatlar. Kitob yozilishi sababiga bag'ishlangan bobda shoir o'g'illarining ismlarini o'ynatadi – "Davlat-u baxt ila Humoyun bo'l... / Komron bo'l jahonda, davlat ko'r" – bunda "humoyun" (qutlug') va "komron" (murodiga yetgan) so'zlari ham ism, ham tilak vazifasini bajaradi [2]. Biroq asarning sodda tili u o'z tilida shariat qo'llanmalari kam bo'lgan keng turkiyzabon kitobxonlarga mo'ljallanganini ko'rsatadi; uning eng yaqin salafi Navoiyning "Siroj ul-muslimin" asaridir [2]. Arabcha istilohlar (taklif, tasdiq, ma'sum) turkiy muqobillar (til, ko'ngul) va Allohning turkiycha nomi – Tengri bilan (Xudo va Haq bilan yonmayon) uyg'unlashadi; mavhum qoidalar muallifning harbiy tajribasiga yaqin obrazlar ("shirk cherigi"), o'xshatishlar, bevosita murojaatlar ("ey mo'min", "ey hamdam") va sanoqdan sharhga o'tuvchi ta'limiy izchillik orqali aniqlashtiriladi. Nazmiy shakl aqidalarni yodlashni osonlashtirgan, bu esa bunday ta'limiy masnaviylarning asosiy maqsadi edi. Mavjud nashrlar [3; 4] asarni kitobxonlarga yetkazdi, biroq nusxa farqlari ko'rsatilgan ilmiy-tanqidiy matnni tayyorlash va Bobur zamondoshlari asar misralarini qanday tushunganini ko'rsatuvchi Xavofiy sharhini o'rganish kelgusidagi vazifa bo'lib qolmoqda.

XULOSA

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, "Mubayyan"ning birinchi kitobi – "E'tiqodiyya" ahli sunna aqidasiining hanafiy-moturidiy shaklidagi yaxlit nazmiy bayonidir. Unda iymonning qalb tasdiqi va til iqrori sifatidagi ta'rifi hamda taklif shartlari; kalimai tayyiba va Alloh sifatleri sharhi bilan iymonning olti rukni; qabr so'rog'ini ham o'z ichiga olgan farishtalar haqidagi ta'limot; ilohiy kitoblar va payg'ambarlar ismati; me'rojning haqligi; xulafoi roshidinining sharafi va sahobalar o'rtasidagi nizolarga nisbatan tiyilish; podshohga itoat va Abu Hanifaga ochiq ergashgan holda to'rt mazhab imomlarining haqligi; qiyomat, shafolat va sirot haqiqatlari bayon etilgan. Iymonning "amaliy, far'iy" farzlardan ajratilishi butun asar tuzilishini belgilaydi, ya'ni "Mubayyan" tuzilishining o'zi muayyan ilohiyot mavqeini ifodalaydi; sodda tili, turkiy istilohlari va jonli obrazlari esa aqidani keng kitobxonlar ommasiga yetkazgan.

Olingan natijalar asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi: "E'tiqodiyya"ning barcha ma'lum qo'lyozmalari asosida nusxa farqlari va ilohiyot istilohlariga sharh bilan ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlash; Zayniddin Xavofiyning forsiy sharhini o'rganish va nashr etish; "Mubayyan"ning aqidaviy istilohlari lug'atini tuzish; asarni "Siroj ul-muslimin" hamda hanafiy-moturidiy maktabining arabiy aqida matnlari bilan tizimli qiyoslash; asarning aqidaviy qismini o'zbek adabiyoti tarixi va matnshunoslik kurslariga ta'limiy-diniy masnaviy namunasi sifatida kiritish. Ushbu takliflarning amalga oshirilishi "Mubayyan"ni nafaqat Bobur adabiy merosining yodgorligi, balki turkiy dunyoda moturidiya tafakkuri tarixining muhim manbai sifatida ham baholash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Nisoriy H. Muzakkiri ahhob / Fors tilidan I. Bekjon tarjimas. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993.
2. Rajabova D. Bobur masnaviylarida irfoniyy ma'no. – Toshkent, 2005.
3. Bobur Z.M. Kulliyot. 6 jildlik. 2-jild: Mubayyan. Risolayi Volidiyya tarjumas. – Toshkent: "Zilol buloq", 2021.
4. Kenjabek M. Mubayyan va nasriy bayoni. – Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2014.
5. Babur Z.M. The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor / Transl., ed. and annotated by W.M. Thackston. – Washington, D.C.: Freer Gallery of Art, Arthur M. Sackler Gallery; New York: Oxford University Press, 1996.
6. The Babur-nama in English (Memoirs of Babur) / Transl. from the original Turki text by A.S. Beveridge. – London: Luzac & Co., 1922.
7. Dale S.F. The Garden of the Eight Paradises: Babur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483–1530). – Leiden; Boston: Brill, 2004.
8. Kenjabek M. Bobur Mirzoning "Mubayyin" asari [Elektron resurs]. – <https://baburid.uz/bibliography/919>
9. Wensinck A.J. The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development. – Cambridge: Cambridge University Press, 1932.
10. Elder E.E. A Commentary on the Creed of Islam: Sa'd al-Din al-Taftazani on the Creed of Najm al-Din al-Nasafi. – New York: Columbia University Press, 1950.
11. Rudolph U. Al-Maturidi and the Development of Sunni Theology in Samarqand / Transl. by R. Adem. – Leiden; Boston: Brill, 2015.